

A politikai identitásról általánosságban

A politikai identitás meghatározásának problémái

Minden embernek van mind egyéni, mind kollektív identitása. Ezek az identitások emberi alkotások, nem velünk született jellemzők, hanem létrehozuk, kreáljuk azokat, mikor valakinek tartjuk, gondoljuk magunkat, egy csoport részeként értelmezzük saját individuumunkat. Az egyéni és a kollektív identitások kölcsönösen hatnak egymásra, erősítik (vagy éppen gyengítik) egymást, de minden esetben megadják az emberi tevékenységek kereteit.

Az identitás a filozófiai és elsősorban a politikafilozófiai diskurzusok középpontjába elsőként a modernitással került, hiszen ekkor kezdik el értelmezni az individualitás–kollektivitás, szabadság–determinizmus határait és értelmezési lehetőségeit. Calhoun szerint a modern kor „megszilárdította az egyéni és kategorikus identitásokat, valamint az önazonosság megerősítésére tett erőfeszítéseket”, miközben „az identitások kialakítását és elismerését problematikussá tette”.¹

Általánosan elfogadott nézet tehát, hogy az identitásról folytatott diskurzus a modernitás diskurzusa, noha annak immanens kategóriái – mint nemzeti, politikai, kulturális, stb. identitás – fogalmilag tisztázatlanok még napjainkban is. A felsorolt kategóriák közül talán éppen a politikai identitás meghatározása a legproblematisabb, hiszen nehéz (sőt egyes vélemények szerint lehetetlen) a nemzeti identitást a politikaitól megkülönböztetni. A legtöbben szinonimaként használják a két fogalmat, holott nézetem szerint a kettő tartalmilag nem teljesen azonos. Csepeli György például azt állítja, hogy a természetes nemzeti identitásérzet feltétele, hogy a személy (egyén) ugyanazt a nemzeti kategóriát alkalmazza saját magára, mint amit az adott kategóriához tartozók alkalmaznak rá. Úgy véli, hogy a nemzeti identitás kognitív elemei taníthatók, a szocializáció során az egyén azonosul a kultúrával, amelyben él, megtanulja az állam írott és íratlan értékeit, ünnepeit, a nemzeti ideológia és diskurzus befogadásával kialakul a nemzethez kötődő azonosságtudat.²

¹ Craig Calhoun: Társadalomelmélet és identitáspolitikák. Ford. Farkas Krisztina és Nagy László. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997, 99.

² Vö. Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Századvég, Budapest, 1992.

A nemzeti identitással ellentétben a politikai identitás definiálása azonban nem ilyen egyértelmű, hiszen nem mindegy, hogy milyen kontextusban vizsgáljuk a fogalmat. A politikai identitás ugyanis mást jelent, ha a nemzeti identitással együtt értelmezzük, és mást, ha egy nemzetek fölött álló konglomerátum korrelációjában akarjuk meghatározni. A politikai identitás a nemzeti identitásnál szűkebb értelmű, ha úgy tetszik, a nemzeti identitás „belső halmaza”, amely az egyén politikai beállítódását hivatott meghatározni egy párthoz, hatalomhoz vagy ideológiához való lojalitás szempontjából (pl. liberális, szocialista, jobboldali stb.). Az Európai Unió tekintetében a politikai identitás politikai érdekekhez kapcsolódik, de – legalábbis az EU eddigi történelme során tapasztalt folyamatokat és eseményeket szemlélve – a nemzeti érdekek ezt szinte kivétel nélkül minden esetben felülírják, ezért neveztem a politikai identitást a nemzeten belüli halmaznak, amely képes ugyan a nemzetek közötti képviseleti hálót kiépíteni és együttműködéseket létrehozni, de ez mindig másodlagos marad a nemzeti identitáshoz képest. A politikai identitást éppen ezért érdemes a nemzeti identitással együtt értelmezni, ahol árnyalja a domináns önazonosság (azaz a nemzeti identitás) „képét”, míg egy nemzetek fölötti (közötti) unió esetében nincs meghatározó jelentősége.

A politikai identitás kialakulása

A politikai identitás kialakulásának rövid eszmetörténeti áttekintését Bakk Miklós *A politikai identitás szerkezete* című tanulmányának fő vonalai alapján mutatom be. Bakk a politika fogalmának etimológiájával kezdi a politikai identitás kialakulásának vizsgálatát, amely fogalom a görög filozófián keresztül jutott el a modernitásig. Az eredeti fogalom a közéletre utalt, vagyis mindenkire és minden témára, amely a közülethez tartozott. Nem az egyén állt a középpontban, hanem a közösség, vagyis a politikai mint olyan az egyének feletti identitáson alapult. Nem a létezésre, inkább az együttlétezésre vonatkozott, összetartotta, integrálta a csoport tagjait, ugyanakkor kizárta a csoporthoz nem tartozó, idegen, ellenség személyét (csoportját). Ez a kettőség, a „mi” és az „ők” megnevezése végigvonul a politika történetén.

A bevezetőben azt állítottuk, hogy a politikai identitás elsősorban a modernség diskurzusa, de azt azért meg kell jegyeznünk, hogy maga a modernizáció-elmélet az 1950-es évektől átalakította a „modernség” weberi fogalmát: leegyszerűsítette azt, mikor a szociális fejlődés általában vett folyamatként értelmezte, megfosztva újkori-európai eredetétől. Az imént említett fordulat egyik kritikus, Arnold Gehlen meglátása szerint a modernizációval a felvilágosodás premisszái elhalnak, csak a felvilágosodás konzekvenciái hatnak to-

vább.³ Ugyanakkor a társadalmi modernizáció, amely így univerzális pályára került, véli Habermas, elválnak az elavultnak minősülő kulturális modernségtől, sőt, a társadalmi folyamatok megállíthatatlan gyorsulása „kristályosodott” állapotba vezérli a kultúrát, amelyben már minden, a premisszák alapján benne rejlő lehetőség kifejlődött.⁴

Heller Ágnes a szabadságot tekinti a modern világ alapjának, amely a premodern alapok helyére került, és mivel a szabadság lényege a dolgok megkérdőjelezhetősége, ezért a modernitásnak igazából nincs is alapja, hiszen folyamatosan dekonstruálja saját alapjait. Ez persze azt is jelenti, hogy a modernitás csak egy többtényezős modellben írható le, melyben a modernitás dinamikája a kulcsfontosságú tényező. Heller értelmezése szerint ez a dinamika egy adott társadalmi világrend értékeinek, illetve azok érvényességének intézményesített tagadásaként írható le, és az igaz, a jó és az igazságos fogalmainak állandó igénylésével és alkalmazásával marad fenn. A modernitás dinamikája által a tradicionális értékek, valamint a modernitás értékei is érvénytelenné válnak, hiszen folyamatosan megkérdőjeleződnek.

Heller elgondolása szerint a folyamatos újjraalkotásban a modernitást két képzelet típus segíti: a technikai és a történeti képzelet. A technikai képzelet a racionális felvilágosodásból ered, jövőorientált, a modernitás domináns világmagyarázatát adja, az embereket és a természetet dolognak tekinti, hisz a fejlődésben, a hasznosságot és a hatékonyságot jutalmazza. A történeti képzelet ezzel szemben múlt- és tradícióorientált, alapja a romantika, az emlékezetet célozza, a gondolkodásra nem a cél- és eszközorientáltság megerősítése miatt, hanem a személyes vagy közösségi világ jelentésgazdagságának bővítése érdekében hat.⁵ A két képzelet típus, bár ellentétes, együtt hat a modern gondolkodásban, hiszen például a társadalmi elosztás kérdései racionálisan és jövőorientáltan jelennek meg, az allokációk létrejöttének meghatározó, „végső” érvei mégis inkább a történeti képzelet termékei. A modern világban az egyén élete sikeresen berendezhető a technikai képzelet alatt, a történeti képzelet csak perspektívát ad ehhez. Ezzel szemben a politikai közösségek esetében mindkét képzelet típus jelen van. A történeti képzelet irányítja a kollektív identitás intézményesülésének három formáját: az emlékezetet, a közösségi narratívákat és az öndefiníciókat. A politikai közösség fenntartásában e három elemnek, illetve e három forma intézményesülésének van szerepe,

³ Vö. Arnold Gehlen: Über kulturelle Kristallisation. In uő: *Studien zur Anthropologie und Soziologie*. Luchterhand, Neuwied, 1963, 311–328.

⁴ Jürgen Habermas: A modernség időtudata és szükséglete a magában megbizonyosodásra. In uő: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Ford. Nyizsnyánszki Ferenc és Zoltai Dénes. Helikon, Budapest, 1998, 8.

⁵ Heller Ágnes: *The Three Logics of Modernity and the Double Bind of Modern Imagination*. Collegium Budapest. Institute for Advanced Study. Public Lecture Series, Nr. 23, 2000, 8.

de ebben sem teljes a történeti képzelet dominanciája, mivel az intézményszerűsítés szintjétől függően a technikai képzelet is részt vesz benne. Egy politikai közösség fenntartásában tehát a két képzelet típus dichotomikusan működik.⁶

Ha például egy politikai párt allokációs kérdésekben dönt, akkor ehhez a technikai képzeletet használja, amennyiben ezt parlamenti pozíciója és koalíciós érdekei alapján teszi, de ha úgy szeretné pozicionálni magát a pártrendszeren belül, hogy eközben megerősítse azt a politikai közösséget, melynek az érdekeit képviseli, akkor már a történeti képzeletre is szüksége van, hiszen az ideológiák és a kulturális háttér bevonása ezt indukálja. Bakk úgy véli, hogy „a nemzet mint politikai közösség esetében a két képzeletforma mentén szétválni látszik a nemzet mint emlékeztetőközösség és mint »beszélő« (narratívákat fenntartó), intézményszerű politikai közösség”.⁷

Az említett két képzeletforma a modernitás belső dinamikus egyensúlyának a kifejezője, melyet Heller Ágnes és Fehér Ferenc a „modernitás ingája” metafora segítségével írt le.⁸ A modernitás ingája két szélső pont között mozog, nevezetesen az individualizmus és a közösségiség között. Az inga szélsőséges lengőmozgása paradigmateremtő is lehet, hiszen ilyen volt a kommunizmus is. Akkor a közösségiség felé lengett ki legerőteljesebben az inga. Napjainkban azonban az individualizmus felé mozdult el, melynek két sarokpontja a jóléti állam és az önszabályozó piac.

A fent említett két képzeletforma és a Fehér–Heller-féle inga szimbólum látszólag azonos természetű, hiszen mindkettő a kollektívizmus és az individualizmus mint két szélsőséges pont között mozog. Egyik részről a közösségek az individuumból épülnek föl, másik oldalon pedig a közösség határozza meg az individualitást. Azt azonban figyelembe kell vennünk, hogy a két képzeletforma csak egymásra utalva tud működni, s gyakran csak együtt értelmezhető, mint ahogy erre már korábban utaltam. Másrészt a modern politikai közösségek jellemzője, hogy miként a modernitásnak, így tulajdonképpen ezeknek sincs alapjuk, mivel a szabadság lenne az, s mint láthattuk, a szabadság mint alap mindig dekonstruktív, olyan értelemben, hogy folyamatosan felépíti, majd lerombolja önmagát. Konklúzióként azt mondhatjuk, hogy a modern politikai közösségek kettős határral rendelkeznek: egyrészt potenciálisan magukban hordozzák annak a lehetőségét, hogy intézményszerű alapokat teremtsenek maguknak, másrészt ezeket az alapokat a szabadság jegyében folyamatosan megkérdőjelezzik és újrakonstruálják.

Carl Schmitt szerint a politikum modern értelmezése nem más, mint „specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és

⁶ Bakk Miklós: *A politikai identitás szerkezete*. Jakabffy Elemér Alapítvány, Transindex, 2003, 39.

⁷ I. m. 40.

⁸ Vö. Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *A modernitás ingája*. Ford. Berényi Gábor és mások. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993.

motívumok visszavezethetők, a barát és ellenség megkülönböztetése”,⁹ vagyis végső soron minden politikai döntés azon alapul, hogy politikai értelemben kiket tekintünk barátnak és kiket ellenségnek. Minden döntést megelőzően mérlegelni kell a fennálló opciók között, és figyelembe kell venni azt, hogy az általunk képviselt politikai közösségre a fennálló viszonyok előnyösek vagy veszélyesek, kik jelenthetnek fenyegetést vagy támogatást a közösségre nézve. Azaz politikai értelemben a barát szövetségest jelent egy-egy helyzetben vagy harcban, az ellenség pedig az, aki a veszélyforrás. Ez a dichotómia határozza meg a politikum létmódját, s történelmi példák is igazolják, hogy politikai értelemben a közösség mindig elsőrendűbb az egyénhez, individuumhoz képest, hiszen a politikai közösségek öndefinícióinak eszközei a modern individuum-fogalom megszületése előtt és attól függetlenül már kialakultak. A modernitás kora azonban ezen a területen is változást hozott, hiszen azzal, hogy a polgári individuumot tette meg a politikai közösség intézményesülésének alapjául, részben felülírta, részben pedig kiegészítette a dichotómiát. Sokak szerint a modernításban ezt a változást a kereszténység készítette elő azzal, hogy a modern emberben kialakította az üdvözülés személyre szabott felelősségét, noha mind a szabad akarat morális konzekvenciái, mind az életvezetés személyre szabott felelőssége ismeretes volt már az ókeresztény irodalomból is. Huoranszki mindegyikre egyetért az előzőekkel, s kiegészíti azzal, hogy közvetlen előmenyiként a vallásháborúk okozta legitimációs problémákat említi: „a 17-18. században a kor embere számára tapasztalati tényvé vált, hogy nincs isteni akaratlan nyugvó politikai rend, a hatalom rendje napról napra változhat, s ez az »esendő« természete emberi döntésektől, megállapodásoktól függ.”¹⁰

Bár a szerződéselméletek (Locke, Rousseau) és az univerzalitás eszméi az egyént tekintették a politikai intézmények alapjának, ez mégsem negligálta a politikai közösségek kereteit. A valódi politikai közösségek esetében ugyanis az individuumok nem elvont, racionális elemekként vannak jelen, hanem ún. „egyének fölötti” kontextusok elemeiként, melyben megjelenik személyes identitásuk több mozzanata is, úgy mint a kulturális jegyek, nyelv, lokalitás, stb. Az egyén a politikába azonban nem személyként, individuumként léphet be, csak egy politikai közösségen keresztül, viszont az intézmények fenntartásában már egyénként vesz részt. Ebből a nézőpontból pedig

csak azt a politikai közösséget vagy közösségformát tarthatjuk esélyesnek a stabilitás megőrzésére, a fennmaradásra, amelyik képes arra, hogy az egyének

⁹ Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor Kft, Budapest, 2002, 19.

¹⁰ Huoranszki Ferenc: *Filozófia és utópia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 124.

társas viszonyait úgy generalizálja, hogy közben megőrizze bennük a társulás valódi értelmét: hogy a másik másik maradjon, ne pedig egy a mások közül.¹¹

A modernitásban az individuum és a közösség viszonyának vizsgálatakor azt a kérdést kell tisztázni, hogy mire lehet alapozni a modern társadalmi berendezkedést. Hobbes és Locke például az individualista természetjogra alapozta, mely szerint az emberek természetes jogai örök és változatlan adottságok, és ezeknek megfelelően kell kialakítani a törvényeket és a politikai hatalom szerkezetét. Rousseau azonban másként ítélte ezt meg. Úgy vélte, hogy a nép „erkölcsi természetének” leginkább megfelelő kormányzatot kell kialakítani, hiszen csak az tudja maximálisan képviselni a nép érdekeit. Mindkét elmélet a társadalmi szerződés eszméjén alapszik, amelynek alapja egy szabadon dönteni képes, univerzális emberegyed. A modernitás azonban nem az identitás, hanem a ráció alapján szervezte a hatalmat, különösen a 19. és a 20. században. Schöpflin szerint a 20. században megváltozott a politikafelfogás, különösen a kétpólusú világrend kialakulása és az európai integráció révén. Ezek hatására ugyanis az a nézőpont erősödött, mely szerint a politikai hatalomnak már nem az identitás az alapja, mivel az már csak a kultúra megjelenésében játszik szerepet.¹²

A hagyományos racionalista politika-felfogást főként a 20. század második felében kezdték egyre inkább megkérdőjelezni. Helyette előszeretettel alkalmazták azt az antropológiai elméletet, mely szerint a politikai közösségek kulturális határok mentén szerveződnek, csak ezt a politikai rendszerek legitimitástermelő gyakorlata elrejtí. Az elrejtés egyik technikája, hogy racionalizálják az identitásra vonatkozó kérdéseket is, azaz rendszer-kérdéssé teszik azt, mivel a kulturális öndefinícióknak is vannak politikai konzekvenciái.

Napjainkban egy politikai közösség tagjai sokféle identitást vallhatnak magukénak. A politikai identitás meghatározásakor többnyire a nemzeti identitáshoz való viszony a döntő. Ezen a viszonyon belül a politikai ideológiák más-más attitűdöt teremtenek. A liberális alkotmányos rendszer például a polgárokat mindenekelőtt egyénekként azonosítja, a szociálliberális jóléti modell pedig elsősorban jogosultaként, hozzájárulókként és haszonélvezőkként kezeli őket.¹³ A földrajzi elhelyezkedés továbbra is az identitás fontos forrása, de ahogy Európában valamennyien jól tudjuk, ez nem feltétlenül nemzetit jelent. A politika a huszadik században flexibilis területté vált. Egyrészt fo-

¹¹ Balázs Zoltán: *A politikai közösség*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 55.

¹² Vö. Schöpflin György: A mítosz funkciói és a mítoszok taxonómiája. In uő: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2003, 41–43.; Schöpflin György: *Globalizáció, Európa, Közép-Európa*. Európai Utas, 2001/3.

¹³ Vö. Michael Freeden: Szabadság és identitás. Ford. Schreibern Tamás. *Magyar Tudomány*, 2008/1. 12.

lyamatosan változnak a szervezetek s az intézmények, másrészt képlékenyek a politikai közösségek is, amelyekhez az egyén tartozik. Nemcsak a politika mibenléte vált kérdésessé, hanem ezen belül az egyén önazonosság-tudata is. Ennek következtében a politikai tevékenység egyik kitüntetett területe a politika értelmezése és definiálása, valamint a politikai azonosságok és különbségek rögzítése.

Megközelítések, teóriák

Az alábbiakban három szerző (Dér Aladár, Bakk Miklós és Michael Bruter) elképzelései és elemzései alapján szemléltetjük a politikai identitás meghatározásának kérdését. Mindhárman más-más nézőpontot képviselnek a témában. Már a kiindulópontjaik is eltérőek, hiszen míg Dér Aladár a politikai identitást a politikai ideológiák és a hatalom kontextusában vizsgálja, addig Bakk Miklósnál a politikai mindig a nemzeti identitással együtt értelmezve nyer legitimitást. Ezzel szemben Michael Bruter a politikai identitást az európai identitás kérdésével együtt vizsgálja, mivel nézete szerint a két fogalmat nem lehet elválasztani egymástól.

Dér Aladár szerint az európai és azon belül a politikai identitás elméleti alapjait, történeti hátterét

az európai társadalom- és nemzetfejlődés két alapvető tendenciájának köszönheti: az európai politikai tér, a »vesztfáliai rendszer« sokat emlegetett átrendeződésének (amit Roger Brubaker »masszív reorganizációnak« nevez), másrészt a közösségi tudatformák ehhez igazodó változásainak, amit a szakirodalom az »identitások kríziseként« (Pierre Hassner), illetve az identitáskeresés állapota-ként (»Identitätsfindung«, Robert Hettlage) aposztrofál.¹⁴

Az új európai identitás fogalmának definiálásához meg kell vizsgálni a korábbi, hagyományos identitásformákhoz való viszonyát, jelenlegi státuszát és a várható fejlődés tendenciáját. Az európai identitás definiálása azért (is) jelenthet problémát, mivel magának az *Európa-fogalom*nak a tisztázása is szükséges hozzá. Ezen túl az európai népességet kell identitás-szubszektumnak tekinteni a definiáláshoz, vagyis a „községek községét”. Ez azonban

¹⁴ Dér Aladár: Európai Unió – Európai Identitás. Az európai identitás elméleti alapjai. *Politikatudományi Szemle*, 2005/1. 125. Vö. R. Hettlage: Eurovisionen. Identitätsfindung zwischen Region, Nation, Europa. In R. Hettlage–P. Degger–S. Wagner (eds.): *Kollektive Identität in Krisen. Ethnizität und Region, Nation, Europa*. Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 1997, 320–357.; Pierre Hassner: Die europäische Einigung und der Umbruch in Osteuropa. Identität und Öffnung. In N. Dewandre–J. Lenoble (eds.): *Projekt Europa. Postnationale Identität: Grundlage für eine europäische Demokratie*. Schelzky & Jeep, Berlin, 1999, 169–182.

többszörös fragmentáltságot jelent, hiszen a lokális közösségektől a régiókon és a nemzetállamokon át az Európai Unióig terjed a hatókör. Ash és Vaclav Havel tematizációját alapul véve az Európa-fogalomnak egy hármast: földrajzi, kulturális és politikai dimenzióban gondolkodva a földrajzi „Európa” meghatározása a legegyszerűsebb.¹⁵ Az igazi diskurzus azonban a kulturális és/vagy politikai dimenzió meghatározásához fűződik. Ezeket tematizálva Dér két alappozíciót vázol fel.

Az egyik a kulturális és politikai paradigma elkülönítése (*vagy-vagy* logika alapján). Ilyenről beszélhetünk például Jean-Marc Ferry esetében, aki az Európa-diskurzus két alapmodelljét különbözteti meg: a kulturális alapú „tradicionális-fundamentalista” és a döntően politikai beállítottságú „modernista-konstruktivist” pozíciót. Az első esetben az európai identitás a „minőségi Európa” több ezer éves kanonizált értékrendjéhez kötődik. A második esetben identitásobjektumként az ún. „intézményi Európa”, vagyis az Európai Unió jön számításba a maga politikai rendszerével, értékrendjével, politikai elitjével.¹⁶ Dér másik példája Heinrich Schneider német történész, aki szerint „az európai identitás [...], az Európai Unió politikai identitása [...] nem csupán tradíciókból vezethető le, inkább politikailag határozható, illetve válasszolható meg”.¹⁷ A másik alappozíció a kompromisszumos kulturális és politikai meghatározás (*is-is* formula). Ennél a meghatározási formánál az európai identitás egyszerre politikai és kulturális meghatározottságú, s bár a két elem egymást kiegészítve, egymásra utaltan, mégis hierarchizált formában – valamelyik dominanciája mellett – alkotja az Európa-tudatot. Ebből következően két alcsoport lehetséges: az egyik szerint a kulturális identitás alárendelődik a politikai identitásnak,¹⁸ a másik szerint a politikai identitás alárendelődik a kulturális identitásnak.¹⁹

Dér Aladár a kompromisszumos is-is formulával ért egyet, azaz egyszerre beszél kulturális és politikai identitásról, melyben a kulturális identitás alárendelődik a politikai identitásnak. Véleményét arra alapozza, hogy a politikai közösséget és a politikai identitást azonosnak tételezi, hiszen mindkettő politikai ideológiák mentén szerveződik. Az identitás tehát nála a tár-

¹⁵ Timothy G. Ash: *Where Do We Go from Here? Visions of Europe. Time Special Issue*, Winter, 1998–1999; Vaclav Havel: *Európa mint feladat*. Ford. Bojtár Endre. 2000, 1996/7.

¹⁶ Vö. Jean-Marc Ferry: *Die Relevanz des Postnationalen*. In N. Dewandre–J. Lenoble (eds.): *Projekt Europa*. Id. kiad. 32–33.

¹⁷ Heinrich Schneider: *Alliengang nach Brüssel. Österreichs EG-Politik*. EU Verlags, 1991, 160. Idézi Dér A.: *Európai Unió – Európai Identitás*. Id. kiad. 126.

¹⁸ Vö. Walter Reese-Schäffer: *Supranationale oder transnationale Identität?* In R. Viehoff–R. T. Segers (eds.): *Kultur, Identität, Europa. Über Schwierigkeiten und Möglichkeiten einer Konstruktion*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1999, 260.

¹⁹ Vö. Rostoványi Zsolt: *Európaiság, európai identitás és az európai integráció. Európai Szemle*, 1999/4. 59.

sadalmi-politikai közösségek kialakulásának, egzisztálásának és fejlődésének alapvető, konstitutív eleme. Legitimitásuk, belső kohéziójuk és stabilitásuk annak függvénye, hogy mennyire tudnak az adott csoport tagjai azonosulni a csoport norma-, szerep- és értékrendjével. Ez a normatív-integratív alapfunkció a politikai közösségek esetében még fokozottabban érvényes. Az az értékrendszer, amely évszázadok alatt kialakult Európában, mára úgy tűnik, hogy megszűnt Európa „*differentia specifica*”-ja lenni, s ebben a folyamatban nagy szerepe volt (van) a globalizációnak. A korábban hagyományosan európainak tartott normarendszer feloldódni látszik egy tágabb „nyugati-atlanti”, „euro-atlanti” vagy „világtársadalmi” értékrendben. Ahogy Heller Ágnes írja: „Ami csak Európa volt, ma az egész világ.”²⁰ A kultúra és a kulturális-nemzeti identitás erősen múlthoz kötődő, historizáló-tradicionalista jellege miatt is problematikus lehet egy jövőorientált európai közösség és európai identitás számára, véli Dér, éppen ezért gondolja a politikai identitást domináns szerepűnek a kulturálishoz képest az európai identitás meghatározásánál.

Habermas kilencvenes években megfogalmazott véleményére alapozva Dér így határozza meg az európai identitás fogalmát:

Az európai identitás az »intézményi« Európához és a benne megtestesülő általános, demokratikus értékrendhez kötődő, kulturálisan motivált és közvetített, »poszt nacionalista« politikai identitás, ami legjobban az »alkotmányos patriotizmus« fogalmával elemezhető és modellezhető.²¹

Az „alkotmányos patriotizmus” fogalmán Habermas a nemzeti-nemzetállami identitás „tisztán politikai” felfogását érti, mivel szerinte a „kijózanodott politikai identitás elkülöníti magát a nemzeti történelemre összpontosító múlttól...”²²

Bakk Miklósnak, aki a politikai identitás alapjait és szerkezetét vizsgálja azóta alapművé vált *A politikai identitás szerkezete* című doktori disszertációjában, filozófiai szempontból egyik legfontosabb kiindulópontja az, hogy a politikai identitáskonstrukciókat hermeneutikai paradigmával alapozza meg, mely a politika nyelviségét és a konfliktusosság diszkurzivitás révén történő intézményesülését állítja előtérbe. Véleménye szerint ez a megközelítésmód biztosít átfogóbb értelmezőerőt ahhoz a szintézishez, amellyel a politikai identitás új modellje megalkotható. A politikai identitás szerkezetének egy hárompólusú modelljét mutatja be, mely a filozófiai hermeneutika alapfogolatait követi Reinhart Koselleck cselekvő közösségekről alkotott történe-

²⁰ Heller Á.: Európa, Európa. *Kritika*, 1999/3. 10.

²¹ Dér A.: *Európai Unió – Európai Identitás*. Id. kiad. 131.

²² J. Habermas: Történelmi tudat és politikai identitás. Ford. Felkai Gábor. *Szociológiai Figyelő*, 1989/4. 4.

ti-szemantikai koncepciójára, valamint Heller Ágnes modernitás felfogására alapozva (elsősorban arra a fontos különbségtételre, melyet ő a modern történeti és a technikai képzelet között a modernitás ingájával megállapított). A modell alkalmazása a nemzeti közösségek esetében Liah Greenfeld azon fontos megállapítását hasznosítja, amely a nemzetet a modernitás alapvető formájának tekinti. A bal–jobb-dichotómia értelmezésében viszont Norberto Bobbio megállapításait tekinti a legalapvetőbb kiindulópontoknak.²³

Mindezek nyomán a politikai identitás szerkezetét három fő kérdésre adott válaszként fogalmazza meg. Az első kérdés: modellezhető-e a politikai identitás mint kollektív identitás. Ennél a kérdésnél a modern politika diszkurzív jelegét tartja szem előtt, s egy olyan hárompólusú modellt mutat be, mely a politikai identitás tekintetében a kollektív dimenziót tartja elsődlegesnek. Ez a dimenzió szemlélteti leginkább a Carl Schmitt által meghatározott barát–ellenség-dichotómiát az identitásmodellen belül, melyben a szembenállás ténye megelőzi az identitáskonstrukciók diszkurzív alakítását. A politikai identitás pedig ennek a konfliktusnak a fókuszában keletkezik. A hárompólusú modellben a politikai közösségek cselekvő közösségek, amelyek felfedezik, felhasználják vagy éppen elvetik a fogalmak révén számukra feltárulkozó tapasztalati mezőket. Az egyéni politikai identitások közvetítője ez a cselekvő politikai közösség lesz. Bakk szerint ebbe épül be a narratív identitás, illetve ennek rekonstruálására tesz kísérletet az identitás szociálkonstruktivista felfogása.

A modell három pólusa: a) a mi-csoport afirmációja, önazonosságának cselekvő tételezése; b) az ők aszimmetrikus megnevezése és opponálása, ami konkrét formát ad a konfliktus valóságának; c) végül a cselekvő politikai közösség mint mi-csoport várakozási horizontja, amely a csoport értékekben megfogalmazott törekvéseit kapcsolja össze a tapasztalati térben felismert lehetőségekkel. A három pólus viszonya bemutatja, hogy a történelem során hogyan változott a cselekvő politikai közösségek szerepe, illetve előtérbe állítja a politikai identitás diszkurzív természetét az individuum-centrikus felfogással szemben.

A második kérdés: mi a nemzeti közösség szerepe a politikai identitásban. A bemutatott hárompólusú modell a nemzeti közösségre nézve is alkalmazható. Ebből a nézőpontból a nemzeti közösség modelljének három pólusa: a) a nemzeti öndefiníció, a nemzeti „Mi” öntételezése; b) az ők (mely legtöbbször egy hagyományos ellenséggép) és c) a nemzeti lét horizontja, amely a nemzetépítési törekvések ellentmondásosságában jeleníti meg a nemzeti létmóddal összefüggő közösségi várakozásokat. Bakk kiinduló hipotézise szerint

²³ Bakk M.: *A politikai identitás szerkezete*. Id. kiad. 137. Vö. Norberto Bobbio: *Liberalism and Democracy*. Verso Books, New York, 2005; Liah Greenfeld: *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992

a nemzeti mivolt a cselekvő közösségek intézményesülésének olyan létmódja, amely megőrzi a premodern közösségek emlékezet- és eredetközösségi jellegét, ugyanakkor azonban erőteljes keretet biztosít a modernitás feszítő, életvilágok sokaságát előállító politikai konfliktusvilágához is.²⁴

A tanulmány gondolatmenete alapján ez lehetséges, hiszen a nemzeti mivolt tulajdonképpen egy kettős határképzés feszültségében keletkezik. Az egyik határteremtés az etnikai határépítés, melyhez Fredrik Barth modelljét alkalmazza a szerző, mely szerint a nemzet határának folyamatos újrateremtését konstruálják az etnikumok. A másik határteremtés pedig a modernitás politikai kereteinek és formáinak megfelelően történik, úgy, mint az állam, esetleg önkormányzat, valamint állampolgárság. A két határteremtés együttesen alakítja ki és tartja fenn a közösségben az emlékezetet, s ebbe az emlékezetközösségbe integrálódnak a modern politikai konfliktuskeretek. Így lehet megérteni azt, hogy a nemzeti közösség hogyan képes fennmaradni olyan identitásközösséggént, amelynek a modernitás folyamatosan változó (alapjait dekonstruáló és újrakonstruáló) világában nincs intézményi garanciája. A nemzet léte ugyanis nem azonos a nemzetállam öndefiníciójával, hiszen a nemzet állam nélkül is létezhet. Ebből fakad a nemzet paradoxona, állítja Bakk, hiszen a nemzet látszólag a modernitás keretei nélkül is tételezni tudja önmagát, olyan közösséggént, amely a modernitás intézményei nélkül is el tudja gondolni önmagát, másrészt viszont épp a nemzet jelenti a modernitás legalapvetőbb formáját. Nem véletlen, hogy maga a nemzetállam is a modernitásban nyert létjogosultságot. A politikai modernitás pedig a nemzetek révén jött létre, vagyis azt lehet állítani, hogy annyi modernitás van, ahány nemzet.

E konklúzió mentén feloldható az a vita is, amely a nemzetértelmezések modernista, valamint esszencialista-perennialista irányzatai között áll fenn. Bakk úgy véli, a nemzet elgondolhatatlan lenne a narratíva-, illetve emlékezetközösségek alapformái nélkül, amelyek még a premodern korban alakultak ki. Mindezeket a modern nyilvánosság azonban teljesen új intézményi formákban és kapcsolatrendszerekben kezdte működtetni, a diszkurzivitás egyik legátfogóbb keretként. Ennek következményeként a nemzeti közösség mint modern politikai közösség egyszerre jelent modernitás-kritikát és történeti folytonosságot.

Bakk tanulmányának harmadik kérdése az, hogyan működik a politikai identitás a modernitás feltételei között. Erre a hárompólusú identitásmodell bal–jobb–dichotómiára való alkalmazása ad választ. Ennek az ellentét-párnak a vizsgálatakor már nem az identitásokon van a hangsúly, hanem a politikai versenyen. Ennek a versenynek pedig a nemzet az átfogó kerete. A

²⁴ Bakk M.: *A politikai identitás szerkezete*. Id. kiad. 138.

bal–jobb-dichotómia a tiszta politikum konfliktusosságát fejezi ki, miközben funkcionalizálja a versenyt, azaz a politikai identitást. A politikai identitások változnak és ezeknek a változásoknak a szembenállás ad keretet. A szembenállás-séma nélkül pedig nem intézményesül a társadalmi konfliktus. Vagyis Bakk tanulmányában amellet érvel, hogy a bal és a jobb önmagában nem identitás, viszont a bal–jobb-szembenállás éppen egyszerűsége és változó tartalma miatt alkalmas arra, hogy erőteljes identitásképző szerkezetként szolgálja a modern politikai versenyszférát.

Végző összefoglalásként elmondható: a modern politikai identitás szerkezete a politikai verseny funkcionalizmusához, a modernitás dekonstruáló mechanizmusaihoz igazodott, azonban épp e szerepe követelte meg, hogy folyamatosan mi-világokban jelenjen meg és azok esszencializálására törekedjen.²⁵

Végül egy fiatal kutató, Michael Bruter véleményét ismertetem, aki a politikai identitás-konstruálásban a szimbólumteremtés alapfontosságát emeli ki. Elméletének megalkotásában fontos szerepet játszottak Thomas Risse, Ulrike Meinhof és Robert Erikson munkái. Bruter szociológiai és politikafilozófiai kutatásaiból és publikációiból egyértelműen kiderül, hogy azon kutatókhoz tartozik, akik az európai identitás létezését egyáltalán nem kérdőjelezi meg. *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity* című könyvében következetesen reflektál azokra a felvetésekre, amelyeket az euroszeptikusok az európai identitás létének vitatása vagy annak esetleges negatív hatása kapcsán hangsúlyoznak.²⁶ Könyvében nem az objektivitásra való törekvés dominál, inkább a szubjektív szemléletmód, hiszen az európai identitásról mint már létező és mindenképpen pozitív valóságról beszél. Talán éppen ez az attitűd keltette fel több kutató és elemző figyelmét, például Szanyi-F. Eleonóráét, aki szerint Bruter műve – hiányosságai és túlzásai ellenére – mégis figyelemfelkeltő, hiszen novum az európai identitásról szóló elméletekben, melyekhez részben kapcsolódik, de hozzá is tesz a korábbi teóriákhoz egy alaposan kidolgozott modellt alkotva, melyet empirikus vizsgálattal támaszt alá.²⁷

Bruter – aki a politikai identitást csak az európai identitással együtt tartja értelmezhetőnek – művében azt hangsúlyozza és próbálja tényekkel igazolni, hogy egyre több ember vallja Európának magát az utóbbi évtizedekben, vagyis az unió polgáraiban nőtt az azonosságtudat, valamint az Európai Uni-

²⁵ Uo.

²⁶ Michael Bruter: *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. Palgrave Macmillan, London, 2005

²⁷ Vö. Szanyi-F. Eleonóra: Az európai identitás értelmezésének új lehetőségei. *Szociológiai Szemle*, 2008/1. 146–149.

óhoz való pozitív viszony, amit egyértelműen az intézményrendszerek működésének és a média hatásának tud be. Könyvében olyan fogalmi keretet és szerkezeti modellt dolgoz ki, amely alátámasztja feltételezéseit és további vizsgálatokra is lehetőséget teremt. Témánk szempontjából jelenleg csak az európai és a nemzeti identitás kérdésével foglalkozó fejezetek a relevánsak. Ezekben arra utal, hogy a nemzeti identitás és az európai identitás nem egymást kizáró fogalmak vagy ellentétes identitáselemek a vizsgált tagországok polgárai körében, sőt azt tapasztalta, hogy a vizsgált országokban egyszerre erősödik mindkettő. Ez a megállapítása minden korábbi elméletnek ellentmond, melyek szerint az európai identitás erősödésével gyengül a nemzeti identitás.

A témával foglalkozó kutatók megközelítési módja egyébként általában két csoportra osztható: szimbolista és konstruktivista szemléletre. A szimbolisták már magát az európai identitást is megkérdőjelezzik, s nézetük szerint ha van is ilyen, csekély a jelentősége a nemzeti identitáshoz képest. Véleményük szerint a területi alapon szerveződő azonosságtudatok közül egyértelműen a nemzeti identitás a meghatározó, hiszen annak a közös történelem, hagyomány, kultúra, nyelv stb. az alapja, míg az európai identitás ezen tényezők közül egyet sem tud felmutatni. A konstruktivisták szerint azonban már létezik európai identitás és a jövőben erősödni fog az uniós állampolgárok körében. Úgy vélik, hogy a szimbolisták által hangsúlyozott nemzeti identitások általában mesterségesen, szimbólumok által konstruált elkötelezettségek, melyeket az adott nemzet hatalmi aktorai hoztak létre annak érdekében, hogy az állami és a saját hatalmukat legitimálják. A konstruktivista megközelítés szószólói arra hivatkoznak, hogy az Európai Unió vezetői az államokhoz hasonlóan szimbólumteremtő munkába kezdtek az elmúlt években, és egyre szembetűnőbb eredményeket tudnak felmutatni ezen a területen. Például olyan szimbólumok, mint a zászló, a himnusz vagy a pénz, már nem csak egy nemzethez tartoznak, hanem az Európai Unió is rendelkezik velük, és az uniós polgárok egyre inkább azonosulnak ezekkel. Bruter munkája egyértelműen a konstruktivista állásponthez áll közelebb, hiszen tanulmányában végig a szimbólumteremtő folyamatról és annak pozitívumairól értekezik.

Bruter tehát az európai identitást a nemzeti identitással egyenrangúnak tekinti, s nem feltételez hierarchiát köztük. Tanulmányában megkísérli magának az identitás fogalmának a definiálását is, de mindezt úgy teszi, hogy saját elméletéhez alakítja azt. Például a pszichológia területéről átvesszi a *személyes vagy egyéni identitás* fogalmát, a szociológiából a *társadalmi identitás*, a politikatudományból pedig a *politikai identitás* fogalmát, majd az utóbbit további csoportokra osztja. A szerző szerint a politikai identitás két eleme a *kulturális* és a *polgári identitás*. A kulturális identitás azokat az értékeket és normákat jelenti, amelyek az egyént etnikai, vallási vagy más egyéb szempontok alapján egy csoporthoz kötik. Ezek az értékek biztosítják a nemzethez tartozás

érzésének kialakulását is az egyéneken. A polgári identitás az állammal (a nemzetállammal, az Európai Unió esetében az intézményrendszerrel) mint politikai rendszerrel való azonosulást segíti. Lojalitást, bizalmat és elkötelezettséget hoz létre a demokratikus működés, a jog és az intézményrendszer iránt. Az egyén szintjén ez a két identitástípus összekapcsolódik, de a komponensek erőssége különbözhet egymástól, makroszinten pedig időben és országoként eltérhet. Bruter az *európai identitást* a politikai identitás típusához sorolja, ugyanakkor értelmezései során gyakran szinonimaként használja a kettőt. Az európai identitáson belül is ugyanúgy határozza meg a kulturális és a polgári identitást, ahogyan a politikai identitás esetében tette.²⁸

Bruter szerint az európai integrációról szóló hírek – akár pozitív, akár negatív – befolyásolják az európai identitás szintjét, miközben a már említett szimbólumok katalizálják az európai identitás erősödésének folyamatát. Azt állítja, hogy az Európai Unió – mint intézményrendszer – politikai jelentőségének növekedése egyértelműen növeli az európai identitás fejlődését. A szimbólumteremtő munkában összekapcsolódik a kulturális és a politikai identitás, hiszen a szocializáció folyamatában az egyént befolyásolja saját kulturális háttere, vagyis az, hogy milyen módon ismertették meg vele és tudatosították benne európai állampolgárságát. Bruter vizsgálatai során arra a megállapításra jut, hogy bár különböző mértékben, de az európai identitás kulturális és politikai összetevője az elmúlt évtizedekben szignifikánsan erősödött.

A szerző, mint már említettük, az európai identitást és a nemzeti identitást egyenrangúnak tekinti, és nem akarja egymáshoz viszonyítva meghatározni a két fogalmat, miközben nem tagadja a két komponens szoros kapcsolatát, ugyanakkor felhívja a figyelmet a számára lényegesnek tartott különbségekre is. Mivel az általa konstruált identitásmodell szerkezeti alapon ragadja a meg az identitásokat és nem tartalmi alapon, ezért a nemzeti identitás nem lesz szükséges támpont számára az európai identitás meghatározásához. Egy olyan mechanizmust mutat be, amely azt sugallja, hogy a nemzetitől szinte függetlenül alakulhat ki az európai identitás. Erre alapozza a két komponens mellérendelő szerepét a kutatók többségének hierarchikus szemléletéhez képest. Így jut el elméletének végső következtetéséhez – amelyet én magam kétségbe vonható megállapításnak tartok –, hogy ha erősödik az európai identitás, akkor a nemzeti identitás is erősödik vele együtt. Bruter azért felhívja a figyelmet munkája feltáró jellegére, amely erősen hipotetikus, s még empirikus alátámasztásokat igényel.

A politikai identitás meghatározása, mint láthattuk, korántsem egyértelmű, főként, ha egy olyan nemzetek felett álló közösségnek a szempontjából vizsgáljuk, mint az Európai Unió. A már korábban említett többszörös fragmentáltságon túl problémát jelent a nemzeti identitással való azonosítása

²⁸ I. m. 148.

a politikai és filozófiai korpuszban, valamint a kulturális identitáshoz fűződő viszonyának meghatározása.

Nézetem szerint a különböző paradigmák (kulturális, politikai, nemzeti) tendenciáit és azok egymásra hatását egyszerre érdemes vizsgálni, hogy átfogó képet kapjunk az európai identitás és azon belül a politikai identitás meghatározásához. Elsősorban napjainkban figyelhető meg tendenciózan, hogy a migráció és a vallási-kulturális diverzitás milyen mértékben homályosítja el vagy éppen erősíti fel a kulturális különbségeket egy-egy nemzetállamon belül, s a problémák rendezése közben egyrészt meg kell felelni az európai közös normáknak, másrészt a nemzeti érdekeket is figyelembe kell venni. Konklúzióként a tanulmány kezdeti hipotézise látszik igazolódni, nevezetesen, a politikai identitás része a nemzeti identitásnak és nem azonos vele, főként mivel a politikai aktusok esetében is a nemzeti identitás a domináns a politikai identitáshoz képest, akár egy nemzetállamon belül, akár az Európai Unión belül vizsgáljuk a kérdést.